

ІТЕРАТИВНІСТЬ ЯК УМОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРФОРМАТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

У статті висвітлюється теоретичний аспект дослідження поняття ітеративності, яка характеризується повторюваністю й динамікою відтворення індексального знаку. З'ясовано, що письмовий знак може виконувати комунікативну функцію в ролі ітеративного знаку, що в контексті теорії мовленнєвих актів виявляє посередницькі властивості перформативів.

Ключові слова: перформатив, повторення, ітеративність, цитування.

Будій 3. І. Итеративность как условие функционирования перформативных речевых актов (на материале английского языка). – Статья.

В статье освещается теоретический аспект исследования понятия итеративности, которая характеризуется повторяемостью и динамикой воспроизведения индексального знака. Выявлено, что письменный знак может выполнять коммуникативную функцию будучи итеративным знаком, что в контексте теории речевых актов указывает на посреднические свойства перформативов.

Ключевые слова: перформатив, итеративность, цитирование.

Budiy Z. I. Iterability as a prerequisite for the functioning of performative speech acts (on the material of the English language). – Article.

The article deals with the term 'iterability' which was developed by J. Derrida. While investigating oral communication, language and writing, he studied iterability as the condition of intersubjective communication in the process of which language, its linguistic and nonlinguistic sign was identified as the primary means of communicating meaning. It denotes that every sign, spoken or written, can be cited. Iterability characterizes all language, and therefore all speech acts and performatives.

Key words: performative, iterability, citationality.

У результаті аналізу гуманітарних досліджень можна констатувати, що пріоритет сучасного наукового інтересу зміщується від лінгвофілософських умов успішності мовленнєвих актів до дискурсивних умов їх утілення. З одного боку, це є результатом проникнення теорії перформативності, розробленої Дж. Остіном, у сучасні наукові парадигми, а з іншого – висвітленням зміни пріоритетів у вивченні комплексної діяльності соціального суб'єкта. Адже на сучасному етапі дослідників цікавить уже не те, *що* і *як* (істинно чи неістинно) суб'єкти говорять про світ, а *що* вони говорять про свої дії, коли спілкуються всередині світу. За певних умов слова стають (чи можуть стати) діями, незалежно від того, мають вони стосунок до референційної дійсності чи ні, а чи є лише симулякр канонічного перформатива [23, с. 55].

Якщо розглядати перформативність як акт утілення знаків і у фокус дослідження поставити питання про матеріальність знаку як феномена, то поняття перформативності опиняється на перетині проблем означування й копіювання, тобто виявляється водночас прагматичною проблемою породження та передачі сенсів. Епістемологічна значущість такого підходу полягає в тому, що визначаються ті проблеми перформативності, які залучають до свого розв'язання ілюкативну силу, ітерацію й мовне втілення індексального знаку.

Загострення уваги на наявності готових формул, процедур, дій, які можна використовувати багаторазово та повторювати в нових контекстах і за нових умов, залучає до перформативної теорії поняття *ітеративності*, що імплікує форму театральності, яка застосовується як у сценічних

постановках, так і в буденних подіях. Практика мовної перформативності перетинається з практикою театральності перформансу й долучається до театрознавства та інших культурологічних досліджень, тому в культурології почали послуговуватися поняттям *перформативності* для дослідження театральних дійств, у результаті чого було порушено проблему *цитування* та зближення перформативності мовленнєвих актів і поняття *ітеративності*, які характеризуються умовами безпосереднього виконання дій.

Уважається, що залучення гуманітарними дисциплінами терміна *перформативності* у свою понятійну й дослідницьку сферу відбулося під впливом такої тенденції, як зближення понять *перформативності*, *ітеративності* [10] та *індексального знаку* [3], тому деякі дослідники зазначають, що ітеративність є однією з основних характерних рис письмового тексту [22], і вважають, що в літературних текстах перформативам притаманна ітеративність [20]; інші розглядають основні функції ітеративності, які забезпечують можливості для повторення, репродукції, презентації, цитування, зміни та копіювання [1]. У процесі дослідження перебуває невирішене питання впливу ітеративності на прочитання текстів у різних контекстах.

Мета статті – висвітлити теоретичні засади дослідження поняття ітеративності в контексті теорії мовленнєвих актів, завданням є з'ясувати вплив ітеративності висловлення на функціонування перформативних мовленнєвих актів.

У вихідних логіко-філософських теоріях і концепціях перформативні висловлювання трак-

туються як системоутворювальні одиниці відповідних мовленнєвих дій, які здійснюються за певних умов. Залучення цього поняття до різних дослідницьких напрямів сучасності призводить до широкого трактування і трансформування його основних конститутивних ознак, зводячи функціонально-змістову спрямованість і комунікативну специфіку *перформатива* (*performative*) до формально діяльнісного вияву мовленнєвих дій і дискурсів у вигляді здійснення зазвичай за сценарієм певних інтеракцій, іменованих у науковому гуманітарному дискурсі *перформансом* [4; 15; 24; 26].

Проблема термінологічної схожості та неодноразового заміщення понять *перформативності* й *перформансу* висвітлюється в працях низки дослідників [5; 7; 17; 23], оскільки на близькість цих понять указує те, що *перформанс* і *перформативність* є дуже схожими формами, де «перформативний акт здійснює оптимум перформансу» [2, с. 30]. Однак перформанс характерний для театрального середовища й масових заходів, які включають режисуру, а *перформативність*, на думку У. Вірта, необхідно розглядати як навмисне виконання мовленнєвих актів будь-якого порядку у вигляді втілення інсценованої реалізації театральних або ритуальних (повторюваних чи ітеративних) дій [25, с. 1–5].

Ж. Дерріда твердить, що повторення «кодованого» чи ітеративного висловлення як готової формули забезпечує успішність перформативного висловлювання, тобто формула, яку хтось промовляє, щоб відкрити збори, спустити на воду корабель, зареєструвати шлюб тощо, повинна, відповідно, збігатися з повторюваними зразками, певним чином може бути ідентифікована як «цитата» [13].

Дж. Батлер також відзначає вирішальну роль цитування, стверджуючи, що кожне застосування закону, як це відбувається, наприклад, у рамках судового засідання, без винятку ґрунтується на цитуванні, тому констативний акт іменування повинен розумітися як перформативний акт із директивною, респективною й декларативною функціями, що спонукає до здійснення перформансу – самоінсценування, у рамках якого особа повинна «цитувати» норму загальноприйнятої поведінки, щоб бути кваліфікованою як існуючий суб'єкт [9].

Основним аспектом у теорії мовленнєвих актів була комунікативна функція і, як наслідок, проблема успішності комунікативного акту за функціональних умов, а в сучасних дослідженнях створюється типологія ітеративних форм різних дискурсів, умови безпосереднього виконання яких багато в чому визначаються динамікою відтворення та повторюваністю, тобто «мовчазними процедурами, беззвучною матеріальністю засобів посередництва, у яких протікає наше буття в мові» [18, с. 39].

Аспекти посередництва й матеріальності перформативних актів визначені в праці «Археологія знання» М. Фуко, у якій автор висловлює думку про насиченість фактами знакових подій у сенсі їх історичної монументальності, а також про повторюваність матеріальних актів утілення [6, с. 149]. Матеріальність висловлювання є конститутивним складником для самого висловлювання, оскільки висловлювання передбачає «субстанцію, мовця, місце й час». Щойно ці ситуативні ознаки змінюються, висловлювання змінює свою ідентичність [6, с. 147].

За М. Фуко, дискурсно-аналітична сила «історичного висловлювання» утворюється не з того, що було сказано чи що *робить* висловлювання, а з того факту, що воно *було вимовлено*, як результат, це висловлювання отримує семіотичний статус індексу істинності. Отже, іллокутивний акт – це не те, що відбувається в думках автора до моменту висловлювання; не те, що може відбутися після висловлювання; не слід, який воно залишило після себе; і не наслідки, які воно створило; а те, що висловлювання мало місце – і саме це висловлювання, а не якесь інше – за цілком конкретних умов [6, с. 121].

Визнаючи матеріальність висловлювання, М. Фуко розрізняє *висловлювання* та *висловлення*: висловлювання – це одинична неповторювана подія, яка має свої особливості: воно є визначеним і датованим, його не можна редукувати; *висловлення* натомість не може бути зарахованим до «чистого висловлювання, оскільки, незважаючи на його матеріальність, воно може бути повторюваним» [6, с. 148]. Отже, автор порушує проблему правил і механізмів повторюваної матеріальності висловлювання в лінгвістиці.

У сучасній теорії мови формується думка про зовнішній бік, або специфічну «формальність знаку», яка виявляється або в грі письма, або в монументальності написаного, в обох випадках це стосується посередництва знаку, перформансу втіленої мови. При цьому посередницькі властивості перформативного акту розглядаються не лише як моменти конкретної мовної реалізації, а і як конститутивні елементи людської здатності володіти мовою, власне, у тому сенсі, коли різні засоби забезпечують різноманітні мовні дії [18, с. 39], під час яких використання мови є цитованим або має сценічний характер. Отже, предметом аналізу стають умови втілення й інсценування усних і письмових висловлювань [26, с. 32], способи й шляхи передачі повідомлення та інформації, які створюють вплив на внутрішній мовний і культурний процеси та можливі умови здійснення перформативних актів.

Безпосередня передача смислу і змісту інформації з використанням перформативності як посередника здійснюється в процесі спілкуван-

ня мовців, однак письмо також може виконувати комунікативну функцію в ролі мовлення, даючи можливість співрозмовникам подолати можливість неминучу відсутність одного з них. Письмо слугує засобом передачі ідей, думок, інтенцій автора щодо написаного на відстані, у просторі й часі, отже, відбувається комунікація. У цьому сенсі функція мови зводиться до функції письма, ключову роль у якому виконує ітеративний знак. У контексті теорії мовленнєвих актів повторюваність дії або ітеративність пов'язує поняття *перформативності* з поняттям *письма*; згідно з концепцією Ж. Дерріда, поняття ітеративності пояснює сутність лінгвістичної перформативності завдяки декільком факторам.

По-перше, для передачі значення в усній чи письмовій формі необхідною є ітеративність лінгвістичних елементів. Поняття ітеративності вказує на здатність лінгвістичної одиниці повторюватися. Це є властивістю, яка притаманна знакові, а отже, і мовним знакам.

По-друге, саме повторюваність або ітеративність знаку надає незворотної відмінності структурі знаку. Іншими словами, знак ніколи не є ідентичним самому собі, і ця ознака є конститутивною для знаку.

По-третє, знак не належить жодному конкретному контексту. Оскільки він є ітеративним, то його можна вилучити з будь-якого лінгвістичного чи соціального оточення й помістити в інше, не змінюючи в ньому нічого. Іншими словами, його можна цитувати, в принципі, безкінечно. Ця здатність знаку забезпечує можливість переносити в будь-який контекст риси інших контекстів, у яких він з'являвся. Але це не означає, що знак може існувати поза контекстом. Це контекст може бути без центру [10, с. 12].

Зі сказаного вище випливає, що внаслідок своєї ітеративності письмова семантико-синтаксична одиниця мови завжди може бути вилучена з того оточення, у якому вона подається, не втративши жодної можливості свого функціонування або комунікативних можливостей. При цьому ця одиниця може отримати нові можливості, будучи залученою в інші синтагматичні оточення. Жоден із контекстів не може повною мірою вичерпати сенс і функцію мовного знаку. Як уважає Ж. Дерріда, будь-який знак може бути процитованим – поміщеним у лапки – і на основі цитованості «розпрощатися з будь-яким контекстом та абсолютно нескінченно продукувати безкінечну кількість нових контекстів». Постійно існуюча можливість «вилучення» й «розсіювання» у вигляді цитат належить до структури будь-якого письмового чи усного знаку, є, отже, конститутивною для функціонування будь-якого знаку [10].

Аргумент Ж. Дерріда спрямований на те, щоб показати, що функціонування перформативних

висловлювань передбачає можливість саме того феномена, якого Дж. Остін намагається уникати у своїх дослідженнях. Для Ж. Дерріди вирішальним моментом є те, що суто епістемологічно умотивоване заперечення можливостей цитування й інсценізації виявляється необґрунтованим, коли з'ясовується, що будь-яке використання знаку необхідним чином детермінується загальною цитованістю або «загальною ітеративністю» [10], адже всі висловлення можна цитувати й повторювати поза межами їх первинного вживання. І це є звичним явищем: воно відбувається повсякчас та всюди [19, с. 13].

Для представників теорії мовленнєвих актів цитований вислів втрачає ту іллокутивну силу, яку він мав як висловлювання в первинному контексті. Як констатує Ю. Габермас, так відбувається й із поетичною мовою, яка характеризується втратою іллокутивної сили, що призводить до умовних наслідків мовленнєвих актів і вивільнення учасників інтеракції з прагматичного тиску «зобов'язань, які випливають із цих актів» [16, с. 236].

На відміну від Ю. Габермаса, для котрого важливою є іллокуція як оригінальний модус мовного вживання і який, відповідно, хоче показати, «як фіктивне мовлення потрібно відрізнити від 'нормального', тобто повсякденного вживання мови» [16, с. 234], Ж. Дерріда дотримується думки, що як художня, так і повсякденна мова, описова й уживана, однаковою мірою визначаються динамікою ітеративного руху. При цьому він не оскаржує ні іллокутивного, ні перлокутивного впливів перформативного висловлення, а, навпаки, стверджує, що повторюваність знаків – це більш визначальна умова здійснення комунікації, ніж виконання умов іллокутивної функції. Ж. Дерріда закликає до створення «типології ітеративних форм», у яких категорія інтенції хоча й не зникне, але вже й не буде повною мірою визначати всю організацію висловлювання [10].

Дж. Серль наполягає на важливості інтенції мовця в момент говоріння як на основному факторі валідності мовленнєвого акту. Цікавим для дослідників у цьому плані є мовленнєвий акт обіцянки, який містить темпоральний аспект – очікування власної успішності. Якщо обіцянка не потребує виконання в момент мовлення, а зобов'язує мовця до виконання в майбутньому, то її можна давати легко й у довільний час. І якщо визначення успішності цієї обіцянки залежить від того, яким буде світ, а не від того, яким він є в момент мовлення, то неможливо розрізнити, успішний це акт чи неуспішний [14, с. 32–40]. Але якщо успішність будь-якого мовленнєвого акту залежить від мовленнєвої ситуації, то обіцянка є сумнівною, тому що вона має іллокутивну силу ще до або вже після підтвердження її успішності [11, с. 93–94].

Отже, чинність обіцянки залежить не лише від відповідності встановленим умовам.

Якщо успішність кожного мовленнєвого акту – це функція його підпорядкування наявним умовам, іншими словами, якщо кожен мовленнєвий акт опирається на попередній (мовленнєвий акт), який, у свою чергу, опирається на попередній (мовленнєвий акт) тощо, відповідно, виникає питання: де знаходиться початкова точка? Якими можуть бути умови успішності такого мовленнєвого акту, який не залежить від мовленнєвого акту власної інституції?

Клас декларативів Дж. Серль назвав чистими перформативами, тому що цей вид висловлювань чинить дію у процесі говоріння [21, с. 536], а їх іллокутивна сила задається функцією умов успішності мовленнєвих актів. Проте ще Дж. Остін визнавав, що конститутивна сила декларативів не залежить від наявних умов [8]. Цю думку підтверджує Ж. Дерріда, беручи за аргумент Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 року, яка вважається вихідним взірцем перформативності. Проблема полягає в тому, що текст апелює до наявних умов успішності й водночас намагається призначити ці умови. Як зазначає Ж. Дерріда, чинність цієї декларації базується на парадоксальній єдності цих двох аспектів, без якої неможлива її успішність [12, с. 51]. Дослідник упевнений, що це можливо завдяки ітеративності знаку, який може полишати будь-який контекст і вписуватися в новий контекст, відкривати код, який є частиною невідомого майбутнього, адже ітеративність не дає можливості контексту стати закритою системою. У підтексті ітеративнос-

ті знаходиться поняття *подібності*, яка базується на відмінності й повторюваності, що робить знак завжди відмінним самому собі або відкритим для інших знаків. Ітеративність – це квазіконцепт граничних меж концепту [10, с. 119].

Ця властивість ітеративності підтверджується тим, що Ж.Ф. Ліотар назвав «іманентною прагматикою» народних наративних розповідей, які традиційно оповідач розпочинає й завершує конкретними формулами: «Побіжний аналіз такої подвійної прагматичної вказівки демонструє таке: оповідач історії володіє компетенцією лише тому, що він був колись слухачем. Сьогоднішній слухач завдяки цьому слуханню отримує потенційно таку саму можливість» [2, 57].

Отже, у контексті сучасної гуманітарної думки поняття перформативності набуває глибшого й ширшого значення щодо свого початкового трактування. Сьогодні перформативність уже не ототожнюється лише з мовленнєвим актом, а тісно пов'язується з *перформансом* у сенсі *здійснення дії* в процесі комунікації, коли будь-яке висловлювання розглядається як дія, вплив на співрозмовника, а в центрі уваги опиняється процес породження висловлень, їх інтерпретація та дослідження процесу розгортання знаку в дію, тобто динаміка мовлення, у результаті чого у фокус наукового інтересу ставиться проблема цитування, знаковий аспект мови та ітеративний характер перформативності. Перспектива подальшого дослідження в цьому напрямі передбачає виявлення механізмів ітеративності перформативного висловлення в письмових текстах.

Література

1. Азарова Ю.А. Концепт «ітеративність» в філософії Ж. Дерріда / Ю.О. Азарова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – Харків : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – № 980. – Вип. 45. – С. 166–173.
2. Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодернизма / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб. : Кролик, 1998. – 286 с.
3. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / Ч.С. Пирс ; пер. с англ. К. Голубовича, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М. : Логос, 2000. – 448 с.
4. Романов А.А. Перформативный дискурс в парадигме социального конструкционизма / А.А. Романов, Л.А. Романова // Культура как текст : сборник научных статей. – Вип. VII. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2007. – С. 81–96.
5. Романова Л.А. К разграничению понятий перформативности и перформанса в научном дискурсе / Л.А. Романова // Культура как текст : сборник научн. статей. – Вип. VIII. – М. ; Смоленск : Ин-т языкознания РАН, 2008. – С. 81–88.
6. Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; пер. с фр. ; общ. ред. Бр. Левченко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
7. Четыркина И.В. Перформативность речевых практик как конститутивный признак культуры : дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.19 / И.В. Четыркина. – М., 2006. – 287 с.
8. Austin J.L. How to Do Things with Words / J.L. Austin. – Cambridge : Harvard University Press, 1975. – 164 p.
9. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. – New York, London : Routledge, 2006. – 272 p.
10. Derrida J. Limited Inc / J. Derrida. – Evanston : Chicago University Press, 1988. – 160 p.
11. Derrida J. Memoires: for Paul de Man / J. Derrida. – New York : Columbia University Press, 1989. – 263 p.
12. Derrida J. Negotiations: Interventions and Interviews 1971–2001 / J. Derrida. – Stanford : Stanford University Press, 2002. – 404 p.
13. Derrida J. Signature Event Context / J. Derrida // Limited Inc. – Evanston : Northwestern University Press, 1988. – P. 1–25.
14. Felman S. The Scandal of the Speaking Body: Don Juan with J.L. Austin, or Seduction in Two Languages / S. Felman. – Stanford : Stanford University Press, 2002. – 154 p.
15. Fischer-Lichte E. Grenzgänge und Tauschhandel. Auf dem Weg zu einer performativen Kultur / E. Fischer-Lichte [U. Wirth (Hrsg.)] // Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften. – Frankfurt/M. : Hirschgraben, 2002. – S. 277–300.
16. Habermas J. Der philosophische Diskurs der Moderne / J. Habermas. – 12 Vorlesungen, 3 Aufl. – Frankfurt/M. : Suhrkamp, 1991. – 421 S.

17. Huber M. Performance, Performance, Performance / M. Huber // Bildpunkt. Zeitschrift der IG Bildende Kunst. – 2006. – № 3. – S. 15–19.
18. Krämer S. Sprache – Stimme – Schrift: Sieben Gedanken über Performativität als Medialität / S. Krämer [U. Wirth (Hrsg.)] // Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften. – Frankfurt/M. : Suhrkamp, 2002 – S. 343–346.
19. Loxley J. Performativity / J. Loxley. – London and New York : Routledge, 2007. – 185 p.
20. Miller J. Hillis. Derrida and Literature / J. Hillis Miller // Jacques Derrida and the Humanities: A Critical Reader [T. Cohen (ed.)]. – Cambridge University Press, 2001. – P. 58–81.
21. Searle J. How Performatives Work / J. Searle // Linguistics and Philosophy. – 1989. – № 12. – P. 535–558.
22. Skrzypczak P. Derrida i Wittgenstein: o iterowalności i kierowaniu się regułą / P. Skrzypczak. – Diametros, 2010. – No 24. – S. 107–124.
23. Stahlhut M. Das “Performative” als Thema der Sprach und Kulturphilosophie / E. Fischer-Lichte [Ch. Wulf (Hg.)] // Theorien des Performativen. – Paragrana: Internationale Zeitschrift für Historische Anthropologie. – Bd. 10, Heft 1. – Berlin : FU, 2001. – S. 35–64.
24. Winkler H. Diskursökonomie. Versuch über die innere Ökonomie der Medien / H. Winkler. – Frankfurt/M. : Suhrkamp, 2004. – 234 S.
25. Wirth U. Der Performanzbegriff im Spannungsfeld von Illokutionen, Iteration und Indexikalität / U. Wirth (Hrsg.) // Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften. – Frankfurt/M. : Fink, 2002. – S. 1–29.
26. Wirth U. Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften / U. Wirth (Hrsg.). – Frankfurt/M. : Suhrkamp, 2002. – 435 S.